

АНТОН СТРАШИМИРОВ И НЕГОВИЯТ РОМАН „РОБИ“

Неизвестни страници от том трети

Георги Цанев

Мисълта за народа, за неговия живот, за отношението на писателя и изобщо на интелегента към него е възпелвала мнозина от нашите най-добри писатели. Особено остро тая проблема е стояла пред Антон Страшимиров. Още в началото на неговата литературна дейност — през 90-те години — тя го възпелва. А и после — през каквито и неравни пътища да минава неговото творчество — мисълта за народа не го напуска. Дори и когато се проявява като индивидуалист, когато в същност е далеч от истинските идеали на народа, Страшимиров живее с убеждението, има самочувствието, че върши всичко от името на народа и за негово добро. „Аз и моя народ“ — с тоя свой любим израз би могъл да назове той своето творчество. И за голяма част от неговото художествено дело това би звучало в своя най-хубав смисъл. С мисълта за народа Страшимиров се обръща и към историческите събития от близкото и далечно минало. Такива събития се засягат и в неговото капитално съчинение — тритомния роман „Роби“, от който авторът успява да завърши и издаде първите два тома в 1929 и 1930. Последният — третият — том остава недовършен.

Това е едно от най-хубавите произведения на Страшимиров. Макар по същество „Роби“ да си остава роман за идейния живот на интелегента — в него има много исторически елементи и моменти. Като оставим настрана предположението, че в третата част може би щяхме да четем за Илинденското въстание (1903) — в издадените две части се разказва за редица исторически епизоди и събития, между които най-изпъкващи, станали преди въстанието, са пленяването през 1902 г. на американската мисонерка мис Стоп, наречена в романа мис Агнес, и солунските атентати на така наречените „гемиджии“ — революционери, които извършват атентати в предприятия, в които били вложени европейски капитали, — за да обърнат внимание на европейската общественост върху тежкото робско положение в Македония.

В романа се назовават с истинските си имена Яне Сандански, Гоце Делчев, Гьорче Петров, Даме Груев, Сава Михайлов, Гарванов, Орце, Кирков, Мечев и мн. др. Едни от тях, като Яне Сандански, Сава Михайлов, Орце, Кирков, Чернопеев, или по прякор Черния и др., са действащи лица, други се явяват само в отделни епизоди в романа, за трети се поменават от други лица. В главния герой Асен Дъмбев се познава лесно известният революционер в Македония Кръстю Асенов, за когото в 1906 Страшимиров написал специална книга — някои от фактите в която са преразказани в романа.

Трябва да отбележим, че историческите събития, дейността на историческите личности, както и събитията и дейците от съвременността са били винаги за Страшимиров не само обект на художествено изображение, но и повод за размисли върху редица проблеми от развитието на обществения живот. Или по-точно, художественото изображение у Страшимиров е решаване на проблемите, които общественото развитие поставя.

Антон Страшимиров е най-чувствителният барометър на социалните явления и обществено-политическите събития у нас. Той е един от най-неспокойните наши писатели. Това неспокойствие е отразено почти на всяка страница от неговите произведения. Той не се опитва, нито пък може да го скрие. Макар да създава известна неравност в неговия път на художник, то е ценна черта на белетристическия му талант, защото е знак на буден дух, който търси постоянно. И още — свидетел на сериозен, изпитващ поглед. За него творчеството е мъчителен път към познание — познание на народа и на себе си в народа, познание на съвременността и на миналото. Особеностите на българския народ, неговата съдба през вековете, неговия характер, посоките, в които се развива — ето кое го интересува преди всичко.

„Антисоциални сме“ — мисли Страшимиров, а сам проявява като никой друг будно социално чувство. Той следи всичко, което става с нашия народ — и не само с околото на белетрист, а и с вниманието на мислител, на общественник, който дава своята преценка. Не само констатира, а и обяснява; не само разказва станалото, а го подвежда под свои идейни начала и го изживява с лично чувство. Защото събитията го засягат дълбоко и болно. Той реагира и като човек, и като гражданин, и като художник.

От нашите писатели той е, който най-често се спира върху идейните движения и настроения сред нашата интелигенция. Всичко, което е възбудило българското общество след Освобождението, е намерило отражение в неговото творчество: народничество, социализъм, анархизъм, индивидуализъм; устремите на младите и сблъскванията им със старите, увлеченията на идейниците, изстъпленията на партизанството и т. н. Потърсим ли образа на интелигента от края на XIX век и първите две десетилетия на XX, ще го намерим у Страшимиров. Не е въпрос за верността на изображението — а за търсенето, за опита да се очертает тоя образ. Много пъти авторът се е опитвал да обрисова неговия духовен живот, неговата психология, неговото отношение към обществото и проблемите на живота. „Кръстопът“, „Без път“, „Бена“ — това са произведения, в които българският интелигент е даден и с положителните, и с отрицателните си страсти, и най-вече със своите блуждания. Заглавия като „Кръстопът“ и „Без път“ са ясен намек за преценката, до която достига авторът. Обикновено неговите герои интелигенти търсят „яснотата си“ — и не могат да я намерят. Те изпадат понякога в идейни и психологични авантюри, ако бихме могли да се изразим така, и често не могат да се справят с вложените в тях душевни сили и инстинкти.

Това, което отличава „Роби“ на пръв поглед още, е, че тук се срещаме с герои интелигенти, които не се лутат, които имат ясни задачи пред себе си и здрава вяра в предприетото дело. Тяхната цел е освобождението на Македония от османско иго, техните задачи са да организират, да подготвят и да дигнат народа на борба против потисника за извоюване на свобода и независимост. Те имат съзнание за историческото значение на своето дело. Когато поетът Цоньо — по навика на по-ранните Страшимирови герои, любители на големите фрази и на песимистичните изводи — казва, че Дъмбев в Солун щял да напише „дългата поема на своя живот. . . макар и по топяща се ледник на вековете“ — Савата възвръзва рязко:

— Лъжете се, поете: ние дълбаем имената си не по ледник, а в златната книга на народната история!“

С това съзнание живеят всички герои — то е съзнание и на самия автор. За тях народът е всичко. „Ръководните сили в Македония — казва един от тях — чувствуват своя народ като фетиш: той им е светиня.“ Главни герои в романа на Страшимиров са представителите на Вътрешната революционна македонска организация, ръководена от Гоце Делчев, Яне Сандански и др., с които е работил и живял Страшимиров. Това са историческите дейци, чието дело авторът утвърждава в своето произведение.

Страшимиров, както изглежда, се придържа строго в историческите факти, без да принижава съчинението си до суха хроника. На много места са възпроизведени сурови факти. На всякъде авторът издига своето повествование във високите сфери на поезията. Всекидневната просветителна и организационна работа, битът на народа и не-

говия тежък живот под робството — на всичко това авторът не отделя специално внимание — то остава подразбираща се основа, върху която израства голямото, великото, изключителното: копнежът за свобода, устремът към подвизи, готовността за жертва в името на народа, патосът, величието, романтиката на борбата.

Две са основните исторически събития, които съставят скелета на романа: пленяването на мис Агнес и нейната другарка и солунските атентати. Любителят на романтичното, на изключителното — а такъв е Антон Страшимиров — не би могъл да намери побуден, по-съблазнителен материал — материал, който раздвижва не само цялата революционна организация, не само турските власти, но и европейския печат, дипломатическите среди в София и Цариград. Две жени, от които едната ражда, цели месеци са укривани из планините. Революционерите ги пазят, спечелват тяхното доверие и любов и същевременно водят сражение с турски войски и харамийска чета. Това е единият извор на приключенска и героична романтика. Другият извор на още по-голяма героично-романтична приповдигнатост са солунските атентати на „гемиджиите“. В момента, когато 40 ръководители на македонското революционно движение са водени в Солун към пристанището, за да бъдат закарани на заточение, в турския параход, приготвен за тая цел, избухва бомба — той изгаря и осъдените са върнати в затвора. Непреминал още ужасът от това, нови атентати на различни места разтърсват града, който гърми от бомби, пушечни изстрели и виковете на изплашени хора. „Гемиджиите“ атентатори, както са обещали, загиват до един: „да не остане жив нито един свидетел на делото. . . Да няма следствие, да няма присъди!“ На другия ден, след като уж всичко преминало, пред дома на валията стражите погнали един болен човек, който стрелял срещу тях. Стекъл се народ и всички гледали поразени: „болятният снажен човек извади от джеба си желязна топка, запали й фитила, сложи я на земята и седна върху нея. . .

Това не трая даже минута. Хората не свариха да избягат. Те чува дрезгав вик — реवेशе болятният, седнал върху запалената бомба:

— Е — ей, кучиня турци! Пулайте се: вака мрийт бугарските борци за свобода!

. . . Страшният трясък на бомбата разнесе далеч кървави късове.

И до вечерта Солун знаеше — и плахо тълкуваше: битолчанинът Цвятко Трайков, който бил на смъртно легло, та затова не са го арестували, днес се дигнал, за да убие валията и така да плати на турците за вчерашните кланета. . . А като не успял, запалил — от гняв! — бомба, седнал на нея и опръскал с кръта си и тялото си европейските вили на „Пирги“.

Целта на „гемиджиите“ с тия атентати е била да покажат несигурността на европейските капитали в Турция (главният взрив бил под банката) и изобщо, че Турция е разкапана държава. Една от главите, в които се описват събитията в Солун, е озаглавена: „Така мреха те“, т. е. „гемиджиите“, които са имали връзки с Вътр. мак. рев. организация, но — като анархисти — са я критикували и са почитали само Гоце Делчев и някои други от ръководителите ѝ. Струва ми се, че Страшимиров се отнася с възторг не само към техния героизъм, но и към идеите им. Не напразно той сам се нарича анархист — макар че той е много противоречива натура и неговият анархизъм едва ли отива по-далеч от индивидуализма му. . .

Така авторът на „Роби“ е направил център на романа най-сензационните събития в македонското революционно движение, за да покаже и изключителни прояви, че в същност робите не са вече роби — че те са свободни духом хора.

Както с тия централни събития, така и с всички други, свързани с тях, в романа се създава една особено раздвижена атмосфера, наситена не само с динамитни, но и с душевни, с психологически взривове. Атмосфера на динамика и неспокойствие. Психологическите взривове са свързани най-вече със сензационните авантюри на солунската милионерка, еврейката Ема, и с романтичната любовна история между нея и Асен Дъмбев. Главните усилия на автора са насочени към това — да създаде, така да се каже, повече невралгични точки, повече взривни моменти в постройката и развитието на фабулата. Тук са натрупани толкова много случки, преплетени са толкова интриги. Действието,

което се развива с все нови и нови изненади, се следи с остро напрежение. Вниманието на читателя е възбудено и здраво ангажирано. С всички тия нападения, отвлечения, скривалища, преследвания, преобличания, интриги, шпионаж, отравяния, убийства романът придобива авантюристичен характер. Не в лошия смисъл на тая дума, разбира се. Защото в същност най-добрият и най-увлекателен начин за изобразяване на човешките характери е чрез постъпки, чрез ярки прояви, чрез приключения. При тях може да се прибави и пряката характеристика на автора — стига тя да не е в противоречие с делата на героите.

Изобщо, бихме могли да кажем: в описанието на историческите събития Страшимиров е романтик, техния смисъл, патоса им той търси в изключителното, в онова, което се издига над всекидневното и битовото. Докато в изобразението на съвременната действителност той е реалист — в историята го увлича героичната романтика.

Изключителното търси и при изобразяване на героите. Ето първата ни среща с тях. Те са в стаята на д-р Байлов в София, дошли направо от планините: „Стаята се изпълни с о р а в и л и ц а, обтегнати от пек и студ, от глад и жад. Раменете са тежко отпуснати и плещите поиздадени назад, товар сякаш са носили. Товарът на вековете навярно. И далечни са погледите им: очите тъмнеят — потънали в не з н а й н и д ъ л б и н и. В дълбините пак на вековете, види се.“ Като оставим настрана празните, общи и затова нищо пезнаещи фрази „товарът на вековете“ и „дълбините на вековете“, останалите черти показват, че имаме работа с хора от особена категория. Тая особеност се подчертава с по-нататъшната характеристика: „Дойдоха още с н а ж н и и м р а ч н и х о р а.“ Явно е, че чертите на героите са засилени.

Тая романтична окраска е очевидна особено при обрисовката на главния герой Асен Дъмбев. Той заема твърде много място в романа. Върши подвизи. Той е организаторът на отвлечането на американските мисионери. Но никъде не се разкрива направо неговият вътрешен свят. За характера му, за неговата личност ние узнаваме от другите лица. Неговият портрет се изгражда от впечатлението на хората, с които той се среща. Той влиза по особен начин в романа: като убива един турчин, който се опитал да изнасили неговата любима. Но това само се разказва. Узнаваме и едно име — Асен. И още: че той имал „стъклени сини очи“. И чак на 34-та страница Асен Дъмбев влиза активно, направо в действието на романа. И така се представя от автора — с неговите „стъклени сини очи“. Ето тия „стъклени сини очи“ стават синоним на неговото име, еквивалент на неговата личност. В цели събития — каквото е пленяването на мис Агнес — в цели глави от повествованието при много случки той присъствува, без да се поменава неговото име. Авторът говори само за „стъклени сините очи“. И ние се досещаме, че това е Дъмбев. Преди да излезе пред читателя, за него говорят другарите му. Ние вече знаем, че „само Мечката е човек, г-н Ацко“, както го наричат. „Со него не ти се и мрие, в истина“ — казва един от четниците и разказва случай за неговата сила и безстрашие. Човек като него „не се е още раждал на света“. И същият четник признава, че не му се мре, защото иска да види какво ще стане по света, „кога се родил таков хала, аждер во народот“.

По тоя начин читателят е вече предупреден за изключителността на неговата личност. Славата на чуден, на силен и умен го съпровожда навсякъде. „Кой е като него, кой друг?“ — се запита един от героите. Жените се влюбват в него. Мъжете се боят и го почитат. Често за него говорят: „Страшен човек!“ И това определение също става заместител на собственото му име. Тоя начин на влизане на героите в повествованието създава интерес у читателя, който трябва сам да отгатне кой е героят. Това предоставя възможност на автора да се ограничи в описание на постъпките и без да обяснява, да ни съобщи впечатленията на останалите лица. Страшимиров си служи богат с вътрешния монолог. И не само това. Много пъти той гледа с очите на своите герои, като излага техните мисли, предположения в съображения. Ето един от многото примери: мис Агнес пише писмо за откуп. „Писмото — съобщава авторът — прибра едно снажно и елегантно момче, което се яви при другите, кой знае от къде. То беше. . . прехвърлило през рамо грамаден зелен хербарий — студент естественик навярно. А може би е и млад а с и с т е н т. . . И на мис Агнес ѝ се стори, че ѝ са познати стъклени сините

очи на това момче.“ За нас вече е ясно, че това е Дъмбев, ала авторът не го казва — и не е нужно. Явно е, че и учудването „кой знае откъде“ или предположението, че е „естественик, а може би и асистент“ — не са на автора, а на мис Агнес, когато наблюдава дошлия при нея Дъмбев.

Асен Дъмбев се вплита особено интимно в действието на романа главно във връзка с отвлечането на американските мисионерки. В действително станалите събития авторът търси поетически ценното, като ги смесва с една романтична любовна история между Асен Дъмбев и еврейката Ема — същата оная, която той преди години е спасил от насилието на турския низамин. И тук — в отношенията си един към друг, от една страна, и в отношенията на Ема към италианския военен аташе Марикио, от друга, се разкриват някои черти на двамата герои, както и на италианеца. За нас става ясно, че Асен Дъмбев е изключително корав, твърд и последователен революционер, който не си позволява никакво душевно размекване, никаква емоционалност, която би го отклонила от неговия революционен път или би отслабила неговата енергия в делото. Това е най-ярката по белегристически път изтъкната негова черта. И най-добре се вижда тя в непечатания ръкопис от третия том. При атентатите в Солун Ема е арестувана. Асен се научава, отива в Солун, освобождава я от болницата-затвор и я скрива в познато турско семейство далече от града. Тук се разкрива колко много я обича той. И след като ѝ е признал това, той получава известие, че трябва веднага да тръгне по работа. Тя го моли със сълзи на очи да не я оставя. „Дъмбев — разказва авторът — я положи на канапето, целуна я по бузата бегло и натърти: „До виждане, Ема“. При напомнянето за дълга Дъмбев става студен и твърд. Срещите между Ема и Дъмбев се случват най-често при изключителни обстоятелства, в романтична атмосфера.

Но в отношенията на тройката Дъмбев — Ема — Марикио има цяла редица въпроси, неясни, в постъпките им се забелязват страни противоречия. Това се дължи може би на обстоятелството, че романът е недовършен. А повествованието се води по такъв начин, че много тайни се разкриват късно. В своя хубав стремеж да остане в кръга на постъпките авторът на „Роби“ избягва да обяснява защо се вършат известни неща и от кого се вършат. Чрез разговори на действащите лица само се правят известни намеци. Твърде често не дава и ония фактически обяснения, които биха разкрили известна тайна страна на приключението. Пълният ход на взаимна връзка на събитията се разкрива постепенно — от самите герои или от нови по-сетнешни факти, и читателят ги узнава по-късно в развоя на романа. Редът на събитията се осветлява отзад напред: краят обяснява онова, което е станало по-рано или твърде отдавна и как е подготвено. Ключът на връзките между събитията, на тяхната логика лежи в края. Така още в самото начало се правят намеци, че въстанието трябва да се отложи, че хората нямат оръжие, а нямат и пари да купят, че някои са решили да намерят оръжие, че Централният комитет нещо не им разрешава и че те обещава сами да си теглят куршума, ако не успеят, и пр. И дълго след това се разбира, че всички тия намеци са били във връзка с решението на Яне Сандански, Чернопеев и Дъмбев да пленят американската мисионерка мис Агнес и да вземат за нея откуп — пари за оръжие.

Много такива неясни моменти има и в отношенията на Ема и Дъмбев, от една страна, и на Ема и Марикио, от друга. Моменти, които остават неизяснени. Например, защо собствено са се разделили Ема и Асен? Разбира се, тук са играли важна роля бащата на еврейката, както и Аника Беровска — една тъмна личност, шпионка, която служи на всички. Това се узнава едва към края на първия том, макар да остава все още необяснимо защо при първата си среща Асен и Ема се гледат като „врагове“, със „зъл поглед“. Може би защото Дъмбев не иска да смущава никой сърцето му, за да може да се отдаде напълно на революционна дейност — както вече казахме. А може би и защото знае за авантурите на Ема, която се жени за богат цариградски търговец, бяга от него и отива при италианския военен аташе. Но ето че на много места в романа Ема признава, че винаги е обичала и сега единствено обича своя пръв любим — Асен Дъмбев. И тя наистина го обича дълбоко и страстно. Може би и заради него тя услужва на македонското револю-

дионно движение. А като се научава, че Асен ще бъде разстрелян, ако американците не дадат откупа, тя обещава сама да даде необходимите пари. Но Ема е особена жена — от типа на Бена — тя се хвърля в любовни авантюри, не може да обуздае женската си еротика. . . Във всеки случай въпреки странния характер на някои постъпки нейните преживявания са анализирани доста подробно, както и преживяванията на италианеца Марикио. Бихме дори казали, че сравнително най-подробно и грижливо е даден образът на Ема, после на Марикио. Най-много въпросителни стоят пред образа на главния герой Асен Дъмбев. Вярно е, че той променя отношението си към Ема — не я гледа вече като враг, след като узнава, че тяхното дете е живо. Дори в останалия ръкопис от третия том това е доста ясно подчертано. Ето тоя момент — след като той я спасява:

— Асен! Ти ме спаси, Асен!

— Да, мила — засега. Успяхме.

По бузите на Ема се потърколиха едри сълзи.

— Асен, аз мисля за Аси. (Аси е детето им.)

— Да, мила. Мисля и аз за него.

Ема потрепера и се притисна на гърдите му.

— Той ни събра, Асен.

Стъклено сините очи на Дъмбев се скриха под местнатите му вежди. Но и веднага проблеснаха като под ведрината на утринно небе. Той се наведе до самото ѝ лице и мълкеше:

— Аз те любих, жена, и те любя като смъртта си.“

Тоя израз — „като смъртта си“ — е обикнат от героите на Страшимиров, когато искат да подчертаят изключителността на своите преживявания. Така изключително силна е любовта на Асен към Ема. Но именно защото ни се внушава това, за нас остава необясним тоя годеж на Марикио с Ема, който се прави така шумно и за който после Асен (пак в ръкописа от третия том) разговаря спокойно с Марикио. И странното е, че за горещата си любов към еврейката той говори пред самия Асен. И нашето учудване става още по-голямо, когато Асен, за да успокои Марикио, му съобщава че „утре вечер“ той — италианецът — ще се срещне с нея. Изобщо Асен и Марикио са поставени в отношения психологически неправдоподобни, човешки и етично невъзможни. А може би годежът между Ема и Марикио, така тържествено отпразнуван, е фиктивен: да се залъжат турците. Защото и Марикио услужва на революционерите. Ако беше дописана третата част на „Роби“, може би всички тия въпроси щяха да се изяснят — и всяко нещо щеше да дойде на своето място.

Сега както е, главният герой Асен Дъмбев — макар да участва в много събития, да проявява и безстрашие, и героизъм, и революционна твърдост, не се чувства напълно ясно от читателя. Наистина ние схващаме, че той е в центъра на всички събития, инициатор и значителен деец; узнаваме огромното му влияние и власт над другите; долавяме неговия силен дух и желязна воля. И все пак като художествен образ той е бледен. Неговите интимни отношения към Ема, неговият духовен развой, идеен и емоционален свят — всичко това, което би изяснило неговия *вътрешен* образ, е засегнато слабо. Знаем повече приключенията му. Дори за идейните позиции — неговите и на другарите му — можем само да се досещаме. В стайте им се намира „Капиталът“ на Маркс. В квартирата на д-р Байлов по стените стоят портрети на „великите учители — Маркс, Толстой, Бакунин“ — но кой от тях е истинският техен учител — е неизвестно.

Въпреки известни слабости в изображението на лицата „Роби“ възсъздава внушително патоса на една героична епоха. Ясно се долавя възторженото отношение на автора, завладян сам от величието на събитията и героите, които рисува. Предаността на героите и любовта им към народа са преданост и любов на самия автор. Оттам и лиризмът, емоционалният тон на неговия стил. Тук-там тая емоционалност е заместена от търсена, изкуствена раздвиженост (в главите „Дантеви кръгове“, „Черна проклетия“ и др.). Някъде — както е в главите, в които гарибалдиецът Николи излага своята обществено-политическа философия, лъха досада, макар да има и твърде интересни мисли — вероятно

от автобиографично естество. Но изобщо емоционалният характер на авторската реч е израз на интимната връзка между него и хората, чийто живот и дела рисува.

Бихме пропуснали една хубава страна на романа „Роби“, ако не отбележим в края и мястото на пейзажа в него. И за пейзажа, както и за хората, Страшимиров говори с повишен тон. Но не само това — той свързва природата със съдбата на народа, с неговия живот и страдания. „Пирин е извишил стоманено чело: издига се, ще стигне луната. А тя се е откъснала от звездните простори и стои опулено над черната земя: дочува може би стенания.

Тихо е: глъхне далеч ехът на падащи води.“

И след като е отбелязал, че Пирин дочува стенанията на народа и че глъхне далеч ехът на падащи води, авторът се връща със същия глагол при борците: „Глъхне шумът и на много стъпки по безкраен скалист гребен. . .“ — това са четниците. Или: „Луната е изгряла зад Халкидон. — Олимп се надига. И бледнее южното небе, осеяно със звезди. Солун вече спи, излегнат на своя хълм. Зад него се губи, черна като нощта, Македония.“ С едно сравнение се минава от нощта в природата в черната нощ на робството. Така с всички свои компоненти романът създава впечатление за епохата, която рисува.

* * *

През първата половина на 1944 книгоиздателство „Хр. Г. Данов“ беше проектирало да издаде под моя редакция избрани съчинения на Антон Страшимиров в 10 тома. По обективни причини това издание не можа да се осъществи. Когато подготвих първия том — Разкази, — някой от близките на автора ми даде пакет от негови ръкописи. Тия ръкописи представляват изследвания и разсъждения върху народопсихологията на българина, съдбата на българския народ, литературния живот и характеристики на различни хора, големи обществени дейци или просто познати на писателя. Две големи студии са озаглавени: „Жива мисъл“ — 169 листчета от различна големина, и „Българска мистика“ — 114 листчета (четвъртинки). Между тях открих 5 глави — 54 листчета — с общо заглавие „Роби, III том“. От проверката, която направих на компетентни места, се оказа, че те не са публикувани никъде. Една част само — 14 листчета от началото, със заглавие „Тревожна нощ“, са скъсани отгоре — знак, че са печатани — но къде, не можа да се установи. Поради това — и за пълнота — и тая глава привеждам тук заедно с останалите 4 глави, с които впрочем тя е свързана.

РОБИ, т. III

1. ТРЕВОЖНА НОЩ

Вдовицата на Хайредин бей, левантинката Мериам, стоеше пред обширния нисък дом на своя чифлик и тревожно заглеждаше далечините. По тъмния хоризонт на север белеяха още снежните преспи по Беласица. Това действуваше успокоително. На юг бе страшно: по Аржанското блато нощта се тресеше от топовни гърмежи, а над Солун се разрастваше пожарно зарево. Какво ли предстои, Иисусе Христе?

Старата жена се прекръсти и влезе в дома си. Костелива, но все още със стройна снага, тя се боеше от това, което става сега и което тя не разбираше.

Мериам не обичаше света — не. Или поне тя не обичаше онова, което е било. Само изредко ще се мерне в паметта ѝ нещо от утрините ѝ — златните ѝ утрини някога край Босфора. Но тя веднага махваше ръка: не струва да се помни какво да е, не струва!

Топовните гърмежи по Аржанското блато се чувствуваха в стаята твърде грозно: тътнеше земята. Мериам се огледа неспокойно и седна до пианото. Тя правеше това при всяка голяма тревога: играе с пръсти по клавишите — и не знае какво свири. Не, да би могла тя да продаде тоя опустял чифлик! Веднага би отвела синовете на мъжа си някъде далече. . . Но кой купува сега чифлици!

И се унесе — пръстите ѝ замряха по клавишите. Ту виждаше съпруга си, своя хубав Хайредин, когато го задигнаха запътните. Той успя само да ѝ каже:

— „Да гледаш синовете ми като свои.“

И Мериам вече го не видя. Синовете му обаче тя отгледа. Ето от големия, от Бекира, имаше дори внуци. Но сега — накъде?

В топлата нощ навън се чува глухи удари, като почукване на две плочи. После се дозе и овчарско изсвирване с уста. Мериам се развълнува и се издаде от прозореца — бухнатите ѝ посивели коси се заляха от сребристата синева на лунната нощ.

Из едно отделение на ниския чифлишки дом забърза жененият Бекир — първенецът на Хайредин бей. Вървеше на пръсти и спря пред стрехестите чифлишки порти. Вслуша се, дръпна дъсчицата над таен отвор, хвърли поглед навън и после вече бърже откри портите.

Влязоха един след друг група мъже, накрехнали капи над вежди и наметнали на плещи каракачански кеби. Бекир ги посрещна с темане — сложи ръка на чело и на пояса си — и ги поведе пряко широкия двор.

— Какво става по Аржанския гьол, Богдан ефенди? Какво става в Селеник? Изгубихме си съня!

— Ще узнаеш, Бекир, ако гостите дойдат.

— Скривалището е готово — според заповедта ви. Но вас не очаквахме, Богдан ефенди. Къде ще заповядате да ви поканим? В Чифлишката одая може би?

— Все едно. Засага — по-добре в скривалището; трябва да се почистим.

Влязоха в обширен обор, минаха между впрегатен добитък, който преживяше, и се изгубиха един по един в мрака. Стъпките им бяха уверени — минавали са не еднаж по тоя скритен път.

Дружбата на Бекира с късните сега гости не беше нова. По лани тримата братя Хайрединовци бяха отишли за пръте в своята гора. Беше ранна пролет, снеговете тепърва се топяха, студеше. Те запалиха голям огън. И когато седнаха край него да обядват, стана нещо неочаквано: братята се видяха обкръжени от въоръжени хора. За съпротива не можеше да се мисли: те се оставиха да бъдат навързани.

Хайрединовци бяха слушали, че са излезли лоши хора из горите, но сами те не бяха вършили никому нищо лошо, та не очакваха зло. Но началникът на въоръжените хора — тоя Богдан ефенди, когато Бекир тази нощ посрещаше като гост — се показва тогава толкова зъл, че навързаните братя трепереха, пожълтели като есенни листа. Той ги нареди под една скала и се обърна към Бекира:

— Ти ли си най-старият?

Бекир се беше вцепнил от ужас и не можа да отговори. Другите братя обясниха, че Бекир им е баба и че само той бил женен между тях. Началникът ги изслуша зъл и се обърна пак към Бекира:

— Много ли ти е мил животът?

Очите на Бекира плуваха в сълзи. И сега стана нещо странно: лицето на войводата почервене, той се обърна настрани. Не се ли трогна? И заговори глухо:

— Млади турчино, мил е животът и на раята, на която от векове всичко е отнето. Но вие никога не сте помисляли за това. Сега е ден на разплата: един от вас ще погубим — за пример на всички турци. Ще трябва да ви превием врата. Защото вашите золуми все още не спират. Ред е ти да си жертвата, като баба. Но си бил семеен — младоженец си бил. Човечно е да те пожалим. Затова ще погубим втория след тебе брат, а вас ще освободим.

Може би глухият глас на воеводата обнадежди Бекира; той надви на своя ужас и проговори плачливо:

— Дайте ми изин, ефенди, Дженабеси не е прав. Млади са моите братя, деца са още и жалко е за тях. При това аз съм вече изпитал земната радост, а имам и дете, което ще носи името ми. Затова право е мене да погубите. . . щом трябва!

Бекир беше силно развълнуван, това се предаде и на другите братя. На втория от тях също бликнаха сълзи на очите. Той проговори — и въоръжените хора почувствуваха речта на школуван млад момък:

— Ефенди, и който пръст да отрежете от ръка, еднакво ще боли. А щом и сами говорите за човештина, ще се осмеля да ви кажа: ние сме синове на Хайредин бей от Яйла, а той загина за човештина: погубиха го Стамболските душмани.

И като изтъни треперящия си глас, момъкът продължи:

— Ефенди, синовете на Хайредин бей не се боят от смъртта, макар да са млади, защото челата им са чисти: те помнят баща си и пазят човештина! Ние никому до днес зло не сме сторили, а най-малко на раята. Това е тъй вярно, както е вярно, че на небето има Аллах.

Въоръжените мъже се загледаха един след друг в навързаните млади турци. По лицата им се четеше изненада. Само войводата Богдан слушаше строг. Но един от хората му го отведе настрана. И дълго си шепнеха те нещо, като загледваха изпитателно вързаните Хайрединовци. Накрай войводата промени строгия израз на лицето си — той пристъпи към Бекира:

— Как те викат?

— Бекир.

— Вие сте били синове на Хайредин бей от Яйла?

— Негови синове сме, ефенди.

— Жива ли е майка ви?

— Ние сме от две майки, но не знаем дали са те живи: отгледала ни трета майка и тя е жива: ние само нея признаваме.

— Ислямка ли е тя?

Бекир се трогна пак — запригльща. Види се, той беше сърдечен човек. А и допусна, навярно, че религията на майка им може сега да ги спаси, та каза нежно:

— Не, ефенди, но една ислямка не би ни отгледала по-вярно.

След тоя разпит войводата сам освободи един след друг навързаните братя. Той казваше на всекиго поотделно: „Не знаех, че си син на Хайредин бей.“ „Паметта на баща ти е света и за мене.“ „Бъди като баща си.“

Тримата спасени мъже бяха затаили дъх и стояха изправени като войници. Богдан им махна с ръка:

— Сега — продължете обедата си. И ходете по своя чифлик и по своята гора свободно: няма косъм да падне от главите ви.

Тогава Бекир падна на колене пред него и извика:

— Беим, ти ни взе сърцата с почитта, която отдаваш на нашия покоен баща. И клетва ни е пред Аллаха: когато ти потрѣбваме — и за каквото да е, — повикай ни! Ще се явим като пред баща си.

Това трогна страшния войвода — той сложи другарски ръка върху рамото на Бекира:

— Да бъдем братя, Бекир! Синове сме на тази безрадостна страна. За добро да мислим, за човештина. По това ходим. И за това ще мрем — като баща ти.

Ето така Богдан стана свой в чифлика на Хайредин бей. По-късно той бе ранен в сражение с аскера и се лекува при Хайрединовци. Тогава дотрѣбва скривалището. И братята го изкопаха под чифлишкия обор — сами през дългата ланшна зима.

Лунната нощ беше все още упойтелно топла. И лѣхаше ведрина от снежните преспи на Беласица далеч на север. Но пожарното зарево над Солун ставаше наистина зловещо. И Бекир, който очакваше гостите от скривалището, оглеждаше нехайно бялналото се в нощта широко шосе на юг. Не, гостите от Селеник не ще дойдат! И няма защо да ги очакват: кой пътува в такава нощ?

Старата Мериам беше излязла пак на пруста пред чифлишкия дом — оглеждаше далечините. И хапеше устни. Тя се боеше от дружбата на синовете ѝ с тези въоръжени българи, които са турили главите си в торба. В душата ѝ се таеше дори омраза към началника им — към тоя инак хубавелек мъж Богдан. Той се е учил в Цариградския хухук,¹ познава там света. А това плашеше левантинката. Един ден може тоя Богдан да бъде подкупен и — всичко да издаде, всичко. . .

Инак старата жена посрещаше войводата винаги със светнало лице. Неговото появяване в чифлика беше за нея малък празник, макар и тревожен, зловещ. Хайрединовци не дружаха със съседните бегове и не бяха любими от сънародниците си. А чужди бяха и на раята. И живееха самотно. Може би Мериам се чувствуваше угнетена, дори измъчена от дълги години самота. А може би в тревожните си срещи с тоя Богдан тя наново преживяваше нещо от своята бурна младост. Нима старостта знае какво я радва в образа на всеки млад човек?

Понякога Мериам се държеше с войводата като с отчужден брат; дели ги сякаш спор за наследство! Ще седне на нисък стол до снажния войвода и ще му говори глухо, загрижено. Синовете ѝ не разбираха езика, на който тя говореше с Богдана. Но и не любопитствуваха: те благоговееха пред старата като пред баща. И гледаха безучастно, когато Мериам, развълнувана от разговорите си с войводата, почваше да мята нервно ръце по пианото, а Богдан ефенди закриваше лице в шепите си като на молитва.

Мериам хапеше сега устни, спряла на пруста пред дома си, и се вслушваше. Откъм обора се дозеха стъпки и се чу гласът на войводата:

— Да, Бекир, в Селеник навярно се е случило нещо небивало. И чудно ще е, ако дочакаме гостите си тази вечер.

Старата ги посрещна нетърпеливо и разля припевен турски говор, заучен в цариградските хареми:

— Господарю, хубавецо, успокойте ме: умирам от мъка, сърцето ми изгаря! В Селеник аз имам близки, които ми са скъпи. А очевидно там става нещо страшно!

Богдан ѝ отговори на непознат за Бекира език:

— Не вярвам, майко. Ние нямаме никакви разпореждания. Наопаки: очакваме гости от Селеник. И затова дойдох. А съм загрижен и аз: — натам става нещо необичайно. И всички загледаха разрасналото се страшно зарево над Солун. Но скоро двамата мъже едновременно се вторачиха по бялналото се в нощта шосе.

— Файтон иде! — каза Бекир.

— Файтон! — пришепна и войводата.

Файтонът приближаваше с необичайна бързина. Той се отби от шосето и изви към чифлика. Бекир зина: нима гостите на Богдан ефенди вече пътуват на файтон по царските шосета?

II. ГОСТИ

Разкриха се двете крила на широката чифлишка порта и в двора глухо изтракаха колелетата на файтон. На капрата, до кочияша, седеше заптие. Какво можеше да значи това? Старата Мериам се насочи от пруста и следеше със затаен дъх. Скоро тя дигна високо ръце и сплете пръстите си: от файтона слязоха някакви мъже и снеха една след друга две жени! Исусе Христе, какви можеха да са тези късни гости?!

Мериам слезе от пруста — посивелите ѝ коси се заляха пак от лунната светлина. Тя пристъпваше свита като котка пред опасност. И вторачена в една от жените, говореше на себе си с дрезгав полуглас:

— Не може да бъде! Да вярвам ли на очите си?

После протегна ръце и мълвеше:

— Исусе Христе, мадам Меворах!

¹ Висше правно училище.

Старата жена пое ръцете на Ема и ѝ прималя: едвам се задържахше на нозете си. Дъщерята на солунския banker, цариградската милионерка Меворах в ръцете на тези страшни хора! Но защо беше тук тоя заптие, който също бе слязъл от файтона и стърчеше над всички в нощта — висок и мъжествен?

Ема беше впила пръсти в шепите на старата Мериам, но се колебаеше — не можеше да я познае. А когато я позна, отпадна в ръцете ѝ.

— Мадам Хайредин бей! — шепнеше. — Какво щастие, боже мой!

После ѝ откри лицето към месечината, за да се увери, и се притисна на гърдите ѝ, като в майчини прегръдки:

— Мериам, аз съм спасена, спасена!

И като прегърна чифликчийката, разрида се като дете. Но то беше за малко. Скоро се възправи:

— Да излезем, Мериам! Аз се боя! Аз се боя!

После добави глухо:

— При него да бъда! С него да съм вече — макар и в гроба!¹

Старата жена я успокояваше, но и сама се разхълца.

— Сега каквото и да се случи тука, мадам Меворах, то е за синца ни. — Елате, успокойте се. При нас е сигурно. При нас сте спасени — и вий, и те.

Двете жени пак си посрещнаха погледите. Ема търсеше уверение, а старата Мериам хлипаше. Нима може да бъде сигурен днес кой да е в тази страна?

Ема изви очи, готова да писне, но каза задавено:

— Повикайте го! Да го повикаме!

— Кого, мадам?

— Моят съпруг! Бащата на моето дете! Да го повикаме! Той трябва да дойде! Да остане насаме с мен! Да ме чуе. . . преди смъртта ми!

Зелените очи на Ема бяха стъклени. Очевидно, тя не беше в себе си. Но старата Мериам знаеше, види се, че светлото в човека избликва най-ярко, когато той не е тъкмо в себе си. Лицето ѝ се проточи благоговейно, тя изправи Ема и я поведе — унесена и сама.

— Върви, мила! Гони го и до край света!

Луната беше на зенит, нощта бе светла като ден. Файтонът тъмнееше в двора, но конете бяха разпрегнати и не се мерваше ничия сянка околоръст. Мъжете ще са в задния двор, откъдето се беше чуло грозното човешко изревяване.

А на самия пруст стоеше някаква купчина, която тръпнеше като труп на гаснещ живот. Мериам се вторачи в него ужасена, но Ема се сети: това беше спътницата ѝ — учителката Одринлиева. Двете жени приклегнаха до отчаяната двойка. Ема ѝ откри лицето в полата си, а едновременно се вслушваше. Зад дома буботеха мъжки гласове. Слушаха се и трескаво забивани в земята мотики. Свършено е с помага заптие — зариват му труп. Ема беше предвидила тоя край още по пътя — сред ужаса си. И не това беше важно сега. Тя изви шия към долавяните мъжки гласове и извика глухо:

— Асен!

Сипкавият ѝ глас се изгуби в нощта — удави се в далечните топовни тътнежи.

Зад ниския дом войводата Богдан говореше с Асен. Заповядат му от Разлога да чака у Хайрединовци пленничките. Тук ще трябва да се укриват, докато г-жа Габриел се освободи от бременността си. А когато Богдан слязал с четата си под Порой, присрещнал го е курниерт от Солун.

Ема се вслушваше в мъжките гласове зад ниския дом, не можеше да долови нищо и все по-се чувствуваше отпаднала, зашеметена. Тя във файтона се беше унесла. Да, тя спа във файтона! И не знаеше, че е спала: то беше само сън на снагата ѝ — след безсънните нощи и болното унисане, че е вече в сигурни ръце — в ръцете на Асен. Ема държеше в полата си разчорлената глава на отчаяната Одринлиева, мъчеше се да я опомни. Но не

¹ Този момент в ръкописа съществува в два варианта, означени еднакво със с. 16. Ние взимаме варианта, който изглежда по-нов (написан е съвсем чисто).

съзнаваше и това. Тя не забеляза, когато учителката избели очи, затърсила с безумен поглед нещо. После отчаяно изпищя и гласът ѝ продра нощната тишина.

Скоро пред жените се озова с леки стъпки Асен Дъмбев.

— Ела на себе си, момиче, наведе се той до учителката. — Не можеш оплака всички мъртви.

После я възправи и я пораздруса.

— Няма смисъл, Одринлиева, на път сме по загиналите и ние. Върви!

Той стрелна с очи старата чифликчийка, питаше къде да отведе учителката. Мериам отвори вратца. Зина тъмна стаичка. Асен спря пред входа, зачака чифликчийката да светне. Главата на учителката се тресеше на гърдите му. И той ѝ целуна косите.

Ема гледаше — и отмалая: облегна се на стената. Асен не беше спрял поглед на нея! Очевидно, тя вече не съществува за него. Но тогава защо я той спаси?

Мериам запали кандило. Мъждива светлина падна върху нисък одър, на който лъщеше копринен юрган. Асен положи учителката на одъра, застави я да се простре свободно и тя скръсти ръце върху лицето си. Ще се успокои, разбира се: работа предстои!

— Тази нощ, Одринлиева, ще бъдат доведени тук двете пленнички. Едната е в положение — и ке добие. Смятаме да поверим всички грижи на теб. Ще помага и американката, то се знае. Какво ще кажеш: би ли се нагърбила с това?

Може би Дъмбев беше построил тази задача на приумица само за да залъже учителката, да ѝ затвърди душата. Одринлиева отмахна и спря поглед върху стъклено сините очи на стражния човек. Отчаяният израз на лицето ѝ се разби: то се разсея. Накрай тя промълви:

— После?

— Какво после. Ще продължим пътя си.

— На къде о-ще? — разтрепераха се устните на нервното момиче, — тя хвърли малката си ръчичка в широките лапи на Дъмбев. — На къде-е?

— Към своя край — натърти Дъмбев, а после отпусна задушевно глас: — Уплаши ли се, Одринлиева? И ти ли се уплаши?... А цял народ вече говори за весталката на Солун!

Очите на нервното момиче се изцъклиха. Тя гледаше суровото лице на Дъмбева, сякаш го не виждаше. Зина да говори, но зъбите ѝ изтракаха. Надви си обаче и зашепна:

— Какво е смърт, Дъмбев. Аз не искам вече да живея.

Сега лицето на Дъмбева се преобрази съвсем; той се усмихна широко:

— Ке ти се запояда, и ке живееш.

Усмивката му се предаде и на учителката. Тя впи нервните си пръсти в неговата коравя длан. И гласът ѝ звънна тъй, като че ли друг човек проговори през усмивката ѝ:

— Ке живея, Дъмбев! С вас — в Перин — и мъртвите ке оживеят.

— Така, Одринлиева, наведе се строг Дъмбев и залепи целувка на челото ѝ — сега ти си пак весталката на Солун.

Но стана нещо: на пруста, пред прага на отворената врата, се повали с глуха въздишка човешки труп. А едновременно се сипна дрезгавият глас на старата чифликчийка:

— Mais madamme Mevorah!

Дъмбев се обърна, разбра какво става, но се наведе пак над Одринлиева:

— Ти ке поспиеш сега, сестра, да набереш сили: ке трябваш!

После дигна повалената пред прага Ема. Тя го е следила и каквато е сладна, не е могла да издържи неговата сърдечност с Одринлиева. Бедната жена! Пък и време е да я напуснат силите: малко ли преживя. Той я пораздруса, гледаше я остро, но не издържа, впи устни в разкритите ѝ помъртвели уста.

Сега старата левантинка окърши снага, като да беше и сама обгалена. Тя обхвана изотзад снажния мъж и го потикна в гостната.

— Allez!

И затвори вратата зад тях. Това с богатата еврейка е нищо: примряла е от любов — и от любов ще се опомни. Мериам се дори усмихна.

В гостната стая гореше голямо кандило пред позлатена икона, която хвърляше игляни отблясъци. И се стелеше медно червена здрач по старинната мека мебел, върху дебелия персийски килим и над рояла.

Дъмбев положи Ема на канапето и я гледаше строго: внушаваше ѝ да живее. Високият ѝ бюст се тресеше, сърцето ѝ биеше болно. То може и да се пръсне. . . Дъмбев я взе пак на ръце, огледа се и я просна на пода върху дебелия персийски килим. И пак ѝ внушаваше: да живее! Триеше ѝ слепите очи, натисна долната ѝ челюст.

Примрялата простена, опомни се, устните ѝ замърдаха. Чу се глухо: — Аси!

Дъмбев беше приклекнал на едно коляно и сега седна, като примаял. После сложи ръка под главата ѝ.

— Ти си изтощена, Ема, ке трябва да поспиш.

— Асен.

— Да, мила.

— Асен.

Тя тихо изрида. Е, жена. Асен ѝ галеше бузите размекчен. Нека поплаче Ема, това успокоява. Посегна после за възглавницата от канапето и я сложи под главата ѝ. Беше бавен, внимателен като баща, брат, лекар. Но Ема му обви шията.

Асен сложи рамо до нея — спокоен, мек и нетопъл. Но високият бюст на любимата жена се тресеше на гърдите му. И той наведе лице до нейното. Тогава тя сне ръцете си от шията му и залепи треперящи шепи о коравите му бузи. Погледите им се посрещнаха. И се сляха устните им.

— Асен! Ти ме спаси, Асен!

— Да, мила — засега. Успяхме.

По бузите на Ема се потърколиха едри сълзи.

— Асен, аз мисля за Аси.

— Да, мила. Мисля и аз за него. Ема потрепера и се притисна на гърдите му.

— Той ни събра, Асен.

Стъклено сините очи на Дъмбев се скриха под местнатите му вежди. Но и веднага проблеснаха като под ведрината на утринно небе. Той се наведе до самото ѝ лице и мълвеше:

— Аз те любих, жена, и те любя като смъртта си.

А! Ема се надигна, изпищя глухо и пропъзля по него с треперящи ръце, с разлюляни колена, със зинала в жад уста.

И коравият мъж се стопи: хищни бели зъби изпълниха стаята, нощта, света.

Старата левантинка беше приклекнала на пруста с лице в шепите си. И луната сребреше косите ѝ пак, както годините бяха посребрили желанията ѝ — в безмълвна самота.

На двора войводата Богдан ходеше със ситни стъпки, загледваше тревожно на юг, към Солун, и мяташе зад гръб ту едната си ръка, ту другата. Стига да бъдат пленничките доведени тук, у Хайрединовци — другото е лесно: Беласица е необятна. Инак в полето ще се сипнат сега, след станалото в Солун, полкове аскер. И ще забегнат от селата още и още нелегални. В това е опасността. Но дано се издържи до наесен. А главно: да се вземе откуп за американката. И то — да се вземе навреме. Уговорено е вече откупуването на хиляди пушки. . . Не е важно как ще свърши с бременността си оная госпожа Габриел. Бедната жена! Надали ще издържи тя — след толкова тревоги и влачене из планините. . . Съдба! Кому е по-добре? Но трябва да се направи всичко, за да оцелеят и майката, и детето: — дълг е! А другата, американката, за щастие, се оказа жена с желязна натура. За нея влаченията — и всичко друго — е нищо: би понесла и години пленство. М-да, откупът!

Зад чифлишкия дом някой сумтеше. Цоню — поетът, се бе проснал на рохкавата пръст, под която беше вече заровен нахълзаният труп на помака-заптие. И се мъчеше да подреме — след тази лудория на Асена Дъмбев в Солун. И след всичко онова там — тю! А тази еврейка. . . Асен Дъмбев и — любов, бр. . . Но защо не, защо не! Това е Асен — голям като вселената. Само . . . заслужава ли тази еврейка, наляна като касапска стока — пфу! Впрочем, това е тяхна работа. . .

Цоню се обърна на другата си страна. Той трябва да подреме, сега е време! И дигна глава: на чифлишката порта са похлопа. Брех! Ами ако е аскер?!

Обаче към портата беше вече потръгнал поройският войвода — Богдан. Той трябва да е следил идещите. Навярно Черният води пленничките. И Цоню скочи на нозе — отърча.

Не беше Черният: портата се затвори зад изморен куриер. Трябва да е станало нещо! Главите на тримата мъже се събраха в лунната полусянка на стрехестата порта. Цоню — поетът, изохка болно. Тю, не можел да дремне поне минутка, а ето ще трябва пак да се бърза. Проклетия! Миналата нощ Банско било обсадено от аскер. А Черният не е извел още пленничките, защото оная — Габриел — се е вече замъчила. И не се знаело сега какво ще стане. Хм, Банско е крупист, а все пак — всичко може да се случи. Не, ще трябва да се бърза!

Богдан и Цоню се явиха на пруста — за Асена Дъмбев. Но старата чифликчийка се изпречи пред тях: не можело сега да се влезе в гостната! Не бивало дори да се почука: на мадам Меворах е прилошавало, та я опомнял. . . съпругът ѝ!

Богдан обаче бързаше. Гостите от Перин, които се очаквали тази нощ — другите гости, — те не ще можели да дойдат: пристигнали са лоши известия. И мосью Богдан трябвало да съобщи това веднага на другаря си вътре. . . Исусе Христе! Левантинката си оправяше скулуфите. Не можело така — Исусе Христе, не бивало!

— Но, мосью Богдан, хубавецо мой, има и нещо свещенно, нали, нещо, което стои над всичко друго! И Мериам се наведе над ухото на мосью Богдан:

— Скъпи хубавецо мой, вътре са съпруг и съпруга! Еврейката сама ми довери това. . . Сега поройският войвода и Цоню разбраха. Дори се спогледнаха. Но после войводата сви рамене:

— Ний нямаме време, мадам Хайредин бей!

И почука на вратата. Асен се изправи на прага суров и нехаен. Изслуша Богдана, скри поглед под местнатите си вежди и каза:

— Тръгваме веднага. Изведи момчетата! Ема също беше пристъпила към вратата — раздразнена, комай зла — нехайна към всички и към всичко. Тя подслуша разговора и метна назад разчорлената си сега глава.

— Не може, Асен! Ти останеш сега! Треба! — каза тя повелително на своя български език.

Но Дъмбев я прикова с поглед и притвори вратата.

— Вий ще останете тук, Ема, ти и учителката. Ще ни трябва. Едната от пленничките — жената на албанския проповедник Габриел — е в последни дни на бременност. Ако не се е още освободила, то ще трябва това да стане тук. Ако се е освободила, пак ще трябва да ги доведем при вас — за първо време.

Ема го гледаше с широко разкрити очи — не можеше да разбере. После заплака и пропъля пак до него: разсила косите си по гърдите му. Тя е чужда на Асен — чужда на сърцето му!

— Но защо ме ти спаси! Защо живея аз още! Защо не загина!

Гласът ѝ беше глух и нетопъл. Дъмбев я положи на канапето, целуна я по бузата бегло и натърти:

— До виждане, Ема.

Вратата зина след него — разкри нямата лунна нощ.

На пруста стоеше Мериам — отпуснала ръце, съкрушена. После тя се задави от дълга пресеквана въздишка. Лъжа са радостите в живота! Истината е само скръб и безутеха. . .

Старата жена присви увяхналите си гърди и влезе при Ема в гостната.

— Разбирам ви, скъпа, разбирам ви, мадам Меворах. Мене — само годините ми помогнаха. И сега знам: умение трябва в живота, умение да се прекланяме пред съдбата. Напразно е всичко друго.

Но Ема се възправи, метна ръка над косите си и пристъпи твърдо сред стаята. После натърти:

Все пак — той ме спаси. И сега сме квит. Това ми стига. А другото — ще наредя. Аз съм още млада. Охо, аз ще ритна и самата съдба, Мериам!

IV. СЯНКА

Бай Иван Лепката, настоятелят на евангелистите в Банско, седеше на пруста пред дома си и леко подсвирваше с уста — фю-фю-фю. . .

Той правеше това, защото искаше да нехае, а не можеше: по всички махали се слушаха дрънкания на саби — заабити с низами претръсваха къщи, изби, тавани.

Друго би било да са и българите мохамедани. Мохамеданинът може да си вземе една, втора, трета жена — от каквато възраст да било и когато пожелае. В такъв случай, ако заабитите сега биха влезнали при родилката г-жа Габриел, бай Иван Лепката би казал: взех си втора, трета жена — съвсем младинка. . .

— Фю-фю-фю.

Дано не се случи познат заабитин, а то — кой от тия кучета не е гостувал у Лепката. И не ще е кой знае каква беда, че може да заловят госпожа Богослава. Що е тя? Нищо! Златото е в благотелката мис Агнес. А тя през тази нощ ще бъде отведена преко Перин, па било че обсадили Банско и още три кордона аскер.

— Фю-фю-фю.

Не ще е чудо и това, че ако аскерът залови днес госпожа Богослава, то веднага ще оковат в пранги и него, Лепката. Е, ще има глад по каушите и бой ще падне, здраве му кажи. . . Но до бесило не може да дойде!

— Фю-фю-фю.

Не, до бесило не може да дойде. Абдул Хамид я докара до тука на: той има само аскерът, а народът е с дружеството. Е, кой може да шава сега в народа по цяла Македония? Що може аскерът, що е той? Сянка! Ще смигне Яне от Перин и ще те заколи самият ти брат.

— Фю-фю-фю.

До бесило не ще дойде. И не е там белата: — кога да е, все ще се мре. Злото е. . . ако аскерът залови госпожа Богослава сега, всичко се разтуря — тьо! Ще се чуе в Америка, че аскерът разтурил дружеството в Македония и освободил мис Агнес. . . Или: аскерът разтурил дружеството и освободил г-жа Богослава, а благотелката мис Агнес е умряла. . .

Тук бай Иван забрави да фюфюка. Вратът му пламна и пръстите на дясната му ръка направиха нещо, което не му подходеше като евангелист.

— На-а, — изръмжа той: — ке разтурят дружеството!

И по челото му бликнаха едри капки пот. Но веднага почна пак:

— Фю-фю-фю.

Там е злото! Кой ще те пита: къде е мис Агнес? Ще се чуе само по света: пленниците са освободени! . . . И чакай после откупи, гълтай въздух. . . Толкова мъки за селата, цял Перин — и толкова гробове. . .

— Фю-ю!

Бай Иван се сепна. И сви вежди като банкер пред фалит: по тясната уличка край дома задрънках саби. Идат псетата!

— Сега му е майката! — скочи той. — Само госпожа Богослава да не срефи нещо!

И забърза: отвори една врата, после втора, надникна предпазливо, тури пръст на уста към родилката, която кърмеше рожбето си, и ѝ замаха с ръка — учеше я да се завие през глава.

Бай Иван се вълнуваше. Не ще и дума, пред самите заабити той ще се държи: първица ли е аскерът да тършува из Банско! Пък и добре се беше наредило всичко — сякаш и сам господ помагаше. Слязоха четите от Перина, а с тях — ето и оня, „макарони“ — италианецът с пернатата от куршум чотура. Наистина, човекът е одраскан само, не е кой знае какво, но нали е гост, дружеството трябва да му се отсрами. Така възложи се на бай Иван да повика доктора от Неврокоп. Бай Иван прати по човек „пусулка“: „Г-н Сеизов, син не ме фата, жена ми ке ражда, а е слабинка, прави-чини, ела ми на помощ, ке ти се отблагодаря колко мога.“ А тогава не се мислеше още за госпожа Богослава! Нея щяха да водят — с благодетелката мис Агнес — в Поройско. Там щяха да чакат тя да си добие рожбето. И Сеизовчето дойде, па почна да приварзва италианеца заран-вечер. Нещо бързаха войводите с тоя г-н Макарони. Ще го пратят някъде. Може в Цариград да иде — за откупа, хи-хи. Та — бързаха. А работата се уплете: замъчи се госпожа Богослава. И тогава се разбра, че сам господ помага: дотряба Сеизовчето, ама колко! Бедната жена щеше да умре без доктора. Е, имала дни да живее. Па дано е на добро: дано дружеството вземе откупа. Ех, че работа ще е!

На пътните врати се показаха заабитите: сабите им задрънкаха. А по тях вървяха махлянският мухтарин бай Коста, зазата Петканчин и Белю Разлогов, селският киятипин. Е, те ще помогнат, то се знае. Бай Иван се загледа в заабитите. И очите му се повзбелиха: между тях беше и онова псе помакът Халил Хаджийски от Неврокоп. „Той ако стори бела, ке стори — неговата“, . .

Лепката сложи подобострастно ръка на гърди:

— Буюрунус ефендилер, вратите ми са отворени!

И като се усмихна сладко на помака заабитин, продължи:

— Само ще ви се моля, милиязим ефенди, да ми не изплашите стопанката. Тя е лефуса, вчера ми доби щерка, па мъчно се роди, кеше да ми почерни къщата.

Мухтаринът бай Коста се намеси:

— Гледай си работата, Лепка: и у них има човещина. А ти върви при лефусата — тя да си гледа детето, милиязимите не са дошли за нея.

Загълхнало е Банско — слушат се само стъпките на низами и още — шумът на ледения ветрец, който слиза от Перин и свири по комините и стрехите.

Данданата е легнал по очи на чардака у Разлогови и следи през перилата. Що може аскерът в Банско: тук няма гнило! А все пак — всичко става. . . Дано само се обади еднажки г-н Ацко. Тогава всичко е наред: той ще дигне Градево и ще пази. Ако аскерът подуши, що става, г-н Ацко ще пусне няколко изстрели, ще помами аскера, а в това време Черният и бай Яне ще дадат път на американката и на г-н Макарони. Другото е лесно.

Данданата свива съвсем едното си око — мига на себе си. То не ще е тъй лесно, както се струва нему това, токо. . . ако стърчи г-н Ацко, друго е. Ехе, където е г-н Ацко, там е и сам господ!

Инак, ако питат Данданата, най е редно да си стоят тука, у Разлогови. Такава дяволска къща не може да се намери по цял свят. В кърджалийско време — хе, някога — хайки нападнали села и градове: грабили, колили, пленели. Тогава богатите от цялото Банско струпали парите си и всичко друго тука — у Разлогови. Е, не е дошло до плен и тогас — то се знае: банскалините не си поплюват! Токо и да е било дошло до плен, какво са могли да намерят хайките тука — в тази къща, измислена сякаш тъкмо за сегашно време? Прибери всичко в избите долу и пусни с макарите дъбовата стена — хи-хи?

Данданата залепи едната страна на лицето си о пода. Искаше да поклати глава от учудване, но не може: тя тежеше. Две нощи вече не е мигнал! Е, нищо — първица ли е? А къщата на Разлогови е наистина дяволска работа. Какво време е било онова тогава —

кърджалийското! И кой знае колко е траяло, та да се намерят майстори за такива скривалища. Изкопали изба с две отделения — тъй малко настрани от самата къща. И пуснали стълби за избите край външната стена на горната голяма стая. А между стаята и стълбата направили друга стена — подвижна — хи-и-и!

Данданата пак залепи буза о земята. Подвижна стена! Същинска: от двете страни дъбови дъски, а помежду — пръст. Пък макарите и веригите са в избата долу. Трябва ли да се дигне стената — запършат ръце банскалините долу и макарите заработят, докато стената се залепи от тавана горе. Трябва ли после да се освободи стълбата към гостната стая, пак същото: върти назад макарите и стената се изгубва дълбоко в отвора под избите. А пък от самия този подземен отвор върви скрит лагъм¹ до над селото — върви цял час, тя-ю!

Данданата се сепна: ставаше нещо в селото. Бре! Тичат заабите, низами. Ха, изгърмяха и две пушки! „Майката“. . . Дано не са турили ръка на г-жа Богослава. Ама и тя — сега ли намери да ражда? Е, то да беше тука г-н Ацко. . .

Стихна. И Данданата отпусна душа. Ако са турили ръка — кучетата — на г-жа Богослава, защо ще гърмят, кой ще се опре там, Лепката ли? Вятър: — ще се остави да му вържат ръцете, като добиче. Друго нещо е станало! Какво ли е, наистина?

Из къщата пропълзя четник.

— Какво има, Дандана?

— Нищо. По улицата тука е пусто. А гръмнаха две пушки. Пуснете някого по прелезите,² все ќе узнае.

Но не дотрябва да излиза никой. Скоро в двора у Разлогови се озова бай Иван Лепката. Данданата му подсвирна и замаха с ръце: какво е станало? Но бай Иван, превил се на две, за да не стърчи, се усмихна значително и не отговори. През скрити долу вратца той се изгуби в къщата. Данданата заследи пак през перилата улицата пред Разлогови. Нищо не се е случило с г-жа Богослава! Инак Лепката не би бил такъв надут.

А бай Иван беше вече при войводите в избата. Монката Молеров — богомилът — я завършил пак някаквата: провирал се е през прелези, за да види сестрините си деца. Намерил време — глупак! По него са стреляли низамите: зернали го и го погнали. Е, укрil се е, сварил е. А що му е трябвало — тъкмо сега!

— Как е родилката? — избоботи гърлото на Яне.

И благодетелката мис Агнес, облечена като каракачанка, избели очи към своята преводачка — малката Бизева, ученичка от американския колеж в Самоков. — Родилката била добре. Заабите си отишли от дома тъй, както са били дошли. Бай Иван Лепката беше захапал мустак и разказваше:

— Жена, ти думам, бай Яне! Щом задрънкаха калъчките по улицата, отърчах при нея и ѝ поръчах — да се завие през глава. А тя ме гледа като овца — да речеш, на стените говоря. Мене ми се е свило сърцето, като пукната гайда, а тя се прави на глуха и няма. Ќе ми стори някоя бела тая жена, си мисля. Влязоха заабитите, казах си лафът — лефуса имам, жената ми доби шерка — чупа ръце на молба, а бай Коста замърка под нос: „Глей си работата, дума, у мухамеданите има човештина.“ Па ги поведе из къщата. Мене ми е на — две: вървя по заабитите и колените ми се угъват. А га стигнаха до стаята на родилката, слушам, пищи детето. . . Ами сега? Пък тъкмо у мене се случи да тършува онова куче — помакът Халил Хаджийски от Неврокоп. Ќе я познае! Вярвай бога, бай Яне, изгубих ума и дума. А га се отвори вратата, що да видиш! Пребрадила се оная ми ти жена, да речеш, моята е. Завила си гърба с юргания до косичника, па се навела над оновата дете, уж да го кърми. А то пищи — посиняло! Тя го шипе и то пищи за десет деца — ха-ха-ха! Заабитите замахаха ръце и ми очистиха къщата — хи-хи.

Докато Лепката разказваше, от другото отделение на избата се бяха подали мусю-Марикио и Сензовчето — докторът. Марикио беше вече снел превръзката си и от дясно на челото му червенееше зарасналата вече рана.

¹ Подземна галерия.

² Скрити входове от двор в двор.

Лепката се огледа, пристъпи до самия Сандански — ще му говори уж нещо скрито, — а му втиква в широката длан писмо. Извитите нагоре вежди на атлета се склчиха над носа. Той „сгриза“ Лепката:

— Какво се преправяш бе пипунар [!], от кого има да се крием тука!

И разпечата писмото. То трябва да беше само от един ред. — Яне веднага пристъпи до Сеизовчето и откри до самите му очи полученото листче. Докторът — къс, сух, с очила — грабна листчето и го предаде на Марикио. Трябва да беше нещо много важно — лицето на италианеца се оживи.

— Сега ли е получено? — попита той доктора.

— Да, току-що е донесено.

— Но нали селото е обсадено от аскер?

Сеизовчето се усмихна самодоволно.

— Войската, мусю, е вече само сянка в Македония.

А исполинът Сандански вече разпореждаше: ще вървят!

V. ПЪТИОМ

Дълбоко в избата у Разлогови заскърпаха макари. Тясното коридорче между гостната стая и задните стълби се дигна и биде втикнато в старинския (!) зид на външната стена; подът на горната къща се залюля като от земетресение; появи се изпод земята някаква изкуствена дъбова стена, дигаше се тежка и се залепи плътно с потона, така че запраздни махнатият тесен коридор между гостната стая и външните стълби. . .

И Данданата напусна своя пост на чардака у Разлогови: сега аскерът можеше да тършува из къщата колкото си ще.

Под дигнатата дъбова стена се беше открил тесен, но дълбок лагъм в земята. Ето из тоя лагъм веднага подаде глава човек. Той се ухили — изморен, но тържествующ. И съобщи: изходът по Бъндарица е бил вече зает от градевчените на Дъмбев и от поройската чета на Богдана.

Извитите нагоре вежди на исполина Сандански се свиха и склчиха дълбоко над големия остър нос. И всички лица обзе треска: застыгаха се и се наредиха. Хлътна в лагъма пръв Гошето — невръстен четник. След него се нанизаха още прегърбени четници; хлътна и сам Сандански — досущ превил на две исполинската си снага; потръгнаха още четници; вреди се Марикио, а по него и мис Агнес в каракачанското си кебе. После пак четници и най-после — късият и набит Чернопеев.

Тайнствените изби опустяха като ограбени подземия на замък.

А горе, над земята, беше вече нощ. Небето бе осеяно със звезди. На юг те кацаха по скалистите гребени на могущия Перин, полите на който тънеха в мрак.

Банско бе занемяло: аскерът е прекъснал тършуванията си — ще ги продължи утре. Но около обширната паланка блещукаха огньовете на кордока обсадни войски. Разбира се, тези огньовете бяха измамливи: те не осветяваха двата бряга на Бъндарица, а също и пътищата, които излизаха от паланката. По тия черти имаше войскови засади. Навярно, имаше такива и между огньовете. Но какво можеше да помогне тази хитрина! Потъркулваше се от някакви стръмнини камък или незнайна прашка замереше отдалеч скритите застави — и бедните азиатци не издържаха: даваха изстрели. . .

Имаше и патрули, то се знае. Те често залягваха срещу всеки шум и също откриваха огън. А търкалянето на камъни и работата на незнайните прашки продължаваше. И отвлечаше патраулите от изхода на лагъма, който идеше из подземнието у Разлогови. Тоя изход — затрънен — се криеше зад могила по левия бряг на Бъндарица.

Пръв подаде глава изпод тръните малкият Гошо. Той се сви на кълбо, разчисти изхода и веднага залегна на връх могилата. Тя беше само на стотина стъпки вън от обсадната верига на аскера. А това беше удобно разстояние в тъмната нощ.

И скоро се нанизаха по могилата сенки с насочени към аскера пушки. Войводите бяха спокойни — те дори и не залегнаха. Отдавна войските на султана се чувствуваха

в македонските планини като обсадени. Нощем те се правеха на слепи дори и тогава, когато четниците се нижеха пред самите им очи. „Дебоил(?), шехтан!“ шепнеха.¹

Марикио ди Торе изведе от дупката разпъхтаната мис Агнес, огледа се, видя недалеч сплетените пушки на обсадения войсков кордон и поизтръпна. Но пред него се изправи познат и непознат мъж с нахлупен над очи каскет. И му подаде ръка. Марикио я пое и се усмихна.

— *Toujour vous* — пришепна.²

И се остави на желязната ръка. Асен Дъмбев го отведе при войводите, размениха само няколко думи и веднага италианецът се видя на кон. На кон беше и Дъмбев. И потеглиха двамата в нощта: изгубиха се към Попова глава. А зад тях бялото чело на Перин допираше небето и хвърляше върху горите мрака на кървави векове.

— Мусю Марикио — звънна гласът на Дъмбев, — ще трябва да ви обясня: задачата ви се затрудни.

Ситнеха конете из планинската пътека. Но Марикио беше изтръпнал на седлото, превърнат на слух.

— Ема е била арестувана? Ема?!

— Те е вече спасена. Ще я видите — утре вечер.

Дъмбев говореше под нос. Турският военен стационер, на който се е завършило годежното веселие на мусю Ди Торе, бил изгорен. Марикио се задъха от вълнение.

— Но как, мусю Дъмбев, защо?

— Той трябваше да отведе на заточение 40 наши, заловени и осъдени от властта, главатари. Ний попречихме на това: изгорихме парахода.

— Властта ще докара друг стационер, мусю.

— Ще изгорим и него, ако можем. При първия случай ни помогнахте вий — с вашето годежно веселие. Поради това беше арестувана мадам Меворах.

Марикио прехапа цялата си долна устна. Но, Йезу-Мария, след всичко това властта ще обсеби цялото състояние на Ема! Италианецът се почувствува съкрушен — в далечните съображения на своята южанска сметливост. Но горещото му сърце запъпра: значи, Ема действително е била опасно изложена! Той се вторачи изпитателно в българина:

— Значи, така, мусю Дъмбев?! Но къде е мадам Меворах сега?

Дъмбев не бързаше да отговори. Италианецът тежко изпъшка. И сметливостта пак проби съзнанието му. Ако Ема е спасена. . . ще бъде беглец. . . просякиня ще бъде! Фю-ю!

Впрочем, не! — Марикио отсече с ръка нощния мрак: това е недопустимо! Мадам Меворах и баща ѝ боравят с европейските банки. . . разбира се! И там ще им са капиталите, да, да!

Снажният майор се изпълни пак от своята гореща любов към Ема и се наведе от коня си — наведе се сърдечно към българина:

— Мусю, аз се вълнувам. . . и се обръщам към всичката ви човечност: наистина ли е спасена моята любима? И във ли е тя от всяка опасност?

Асен Дъмбев изкриви поглед към него. Изкривиха се и мускулите на обгорените от студ и пек ланити. Но мракът на гората покриваше всичко. Чу се глухо — да! После коравият мъж добави:

— Тя е във от всяка опасност вече. Разбира се, само толкова, колкото сме аз и вий. Казах: утре вечер ще бъдете при нея.

И Дъмбев се прозя гласно. Това беше може би престорена прозявка. А може би и от безсъние: кой знае от кога не е спал. Марикио го гледаше съчувствено: славен българин!

— Но вий казахте, мусю Дъмбев, че моята задача се затруднява?

Дъмбев замълча. После каза нехайно:

— Вий още не вниквате, мусю Ди Торе. Впрочем, ще намерим изход, ще трябва да намерим. Потребно е веднага да се явите в Цариград, за да посрещнете американската

¹ Пръждосвай се, дяволе!

² Всякога вий.

мисия, която носи откупа за пленничките. Вий ще трябва да ги доведете при нас, защото ний ще държим връзка само с вас.

Марикио вникна: положението му е наистина затруднено. Той беше изложил г-н Даниел, италианския консул в Солун: заедно с него те издействуваха да бъде допуснато годежното веселие в турския стационар. А само по тоя път революционерите са могли да успеят със своя атентат върху стационара. Г-н Даниел ще е прав, при своите оправдания пред началството си, да хвърли всичката вина върху Марикио Ди Торе. И не е изключено правителството в Рим да се види също в затруднение. Италианските интереси в Турция ще наложат може би софийският военен аташе Ди Торе да бъде отстранен телеграфически, — макар и временно. . .

— Ммм, — сумтеше Марикио на коня си и не чувствуваше мрака в тъмния Перински лес.

Но в душата му се будеше веселост. Той беше храбър човек и обичаше опасностите не само в сражение, а и навсякъде, във всичко.

— Видите ли, мусю Дъмбев, прозвня бодро гласът му в нощната тишина. Мене ми трябва да се видя еднаж в Цариград, без да бъда забелязан от турските власти. Само да стъпи кракът ми в нашата легация там! Вий трябва да ми помогнете в това. . .

Сега Асен Дъмбев не се побави с отговора си — той каза глухо:

— Аз това вече обмислих. Но после?

Стана нещо странно: Марикио разля отсечен смях. И се припя на някакъв свой италиански диалект:

— Другото пък аз вече сомислих. . .

Асен Дъмбев спря коня, за да се изравни със съпътника си и му стисна ръката:

— Мусю, несъм Александър Великий, за да Ви повторя думите, които той е отправил на Диоген: бих желал да съм Марикио Ди Торе, ако не бях. . . перински разбойник.

Сега се разсмяха и двамата мъже. Но смехът на италианеца беше звънкав, детски, а тоя на българина — тъп и отсечен. . . като на разбойник.

И мълком продължиха стръмния си нощен път. Впрочем италианецът скоро почна да свири с уста — като калабрийски овчар из пустинни скали.